

УДК 94(367)“1914/1918”

Ярослав Секо

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ВИМІР ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ 1914–1918 РР.

У статті аналізується місце слов'янства у Першій світовій війні у контексті протистояння панславізму і пангерманізму. Також звертається увага на причини актуалізації ідеології панславізму при мобілізації воюючих суспільств. Показано впливи загальнослов'янської ідеології на національні рухи.

Ключові слова: Перша світова війна, панславізм, пангерманізм, Росія, націоналізм.

Осмишлюючи Велику війну, дослідники надають їй різні часові межі: класичні 1914–1918 рр., концептуальні 1914–1945 рр. як нової Тридцятилітньої війни, кон'юнктурні 1914–2014 рр., не інакше як нової Столітньої, із відвертим бажанням поставити загадкові три крапки. Багатоваріантність спостерігається і серед інтерпретацій – імперіалістична, тотальна, “війна імперій”, “цивілізаційна криза” тощо. Навряд чи її зміст можна звести до одного визначення, бо вона була тим і іншим одночасно. І наскільки справедливо бачити цю війну імперіалістичною, настільки логічно визнавати за нею право бути війною між народами. Не лише протистояння військово-політичних блоків породило війну, але й цивілізаційні відмінності спонукали взятися за зброю. При цьому під цивілізацією мається на увазі етап розвитку суспільства та релігійно-культурний тип. Якщо причини війни варто шукати в особливостях економічного розвитку, то її мотивуючу складову – в протистоянні народів.

Можна довго сперечатися щодо ролі матеріальних і духовних факторів, але війна ніколи б не стала світовою, якби велася меркантильно. На думку П. Волобуєва, причини першої світової війни залишаються не зрозумілими, якщо дослідники не вийдуть за межі політики, економіки, дипломатії, та не звернуть уваги на духовну складову, основну роль у якій відігравав націоналізм [1, с. 13]. Лише актуалізувавши через етнічність нераціональні колективні інстинкти, війна стала світовою. Не через участь у ній 38 країн, а тому, що кожен з 70 млн учасників отримав свою війну. Така “демократизація війни” започаткувала “народну війну” з її особливими правилами, серед яких газові атаки, геноцид, масова втеча мирного населення. “Жодна війна, – на думку Е. Гобсбаума, – в якій мобілізуються масові національні почуття, не може бути обмеженою на кшталт аристократичних воєн” [2, с. 55]. Здатність націоналізму витворювати колективні форми, розчиняючи в них індивідуальні інтереси, стала знахідкою для пропаганд воюючих країн. При цьому пануючі класи не лише використовували націоналізм у власних цілях, але й виступали носіями його ідеології.

Велика війна повернула історії слов'ян. Не росіян, українців, сербів, поляків чи болгар... А саме слов'ян, під іменем з яким вони на початку нової ери увійшли в історію зі сторінок Плінія Старшого, Прокопія Кесарійського та Йордана. “Довге” ХІХ ст. відродило давню германо-слов'янську суперечку за територію, владу і гроші... Або прозаїчніше, за “сіль, перець чи оселедець” [3, с. 54].

Чи можна говорити про слов'янство як суб'єкта світового конфлікту, чи це лише ідеологічний камуфляж витворений пропагандою? Думки науковців розходяться. Так, російський філософ Д. Горін вбачає у слов'янській єдності стійку міфологеми з сильною ірраціональною експресією. Вона компенсує явну невідповідність цієї міфологеми реаліям слов'янського світу, розмаїтого і

розрізненого в релігійному, культурному і політичному планах [4]. З іншого боку, Є. Серапіонова вважає термін “слов’янський світ” виправданим, хоча доволі умовним. Слов’янство було надто неоднорідне ціле, сукупність, хоча й споріднених, але конфесійно розділених народів з різною історичною долею [5, с. 6].

Перелік критеріїв можна розширити. Тільки росіяни могли засвідчити тривалу державотворчу традицію, тоді як серби, чорногорці й болгари лише нещодавно її відродили. У середовищі бездержавних народів (поляки, чехи, словаки, українці, білоруси, хорвати, боснійці) відбувалися процеси націотворення, з різною інтенсивністю викристалізовувалася державницька ідеологія. Росія претендувала на статус “великої держави” за рахунок колоніальних володінь і сильної сухопутної армії. Однак, економічно її позиції на фоні світових лідерів виглядали не переконливо. Інші слов’янські країни не досягали навіть її рівня. Навздогінна модернізація, здійснювана в цих країнах, не сприяла швидкому подоланню дистанції. Не випадково, Росія була визнаним лідером слов’янського світу й головним ретранслятором його вимог.

Підважує слов’янську єдність трагедія окремих народів, представники котрих опинилися по різні боки барикад. Так, за різними оцінками, на боці Австро-Угорщини воювало 250–350 тис., а в російській армії 3,5–4,5 млн етнічних українців [6, с. 11]. Найповніше розкол слов’янського світу прочитується в позиції Болгарії виступити на боці Центральних держав, тоді як інші держави входили до Антанти. Зрозуміло, що розкол виник не в 1915 р., і не з вини Болгарії. Він мав тривалішу передісторію конфесійного суперництва католиків і православних, “польське питання” в Росії, а напередодні війни – “братовбивчу” другу Балканську війну тощо.

“Слов’янський світ” уявлений, в термінології Б. Андерсона, романтиками, будителями, слов’янофілами, організаторами Слов’янських з’їздів, тривалий час був абстрактною ідеєю, яка конкурувала з іншими консолідуючими ідеологіями й випробовувалася реаліями. У кожного слов’янського народу панславістська традиція мала різні передумови, які визначалися особливостями їх історичного розвитку. Так, на думку Д. Горіна, поява панславізму в ідеології Російської імперії визначалася ідейними пошуками в умовах кризи традиційної легітимності самодержавства, яка була зумовлена наслідками промислового розвитку та необхідністю економічної й політичної модернізації. Після вбивства Александра II і згортання реформ, самодержавний ідеал злився з консервативними уявленнями про містичну єдність православного царя і православного народу. Однак, у передвоєнні роки цей ідеал “народного самодержавства” повис у повітрі, через невідповідність очікуванням буржуазії та освічених прошарків. Тому режим вимушено шукав баланс між консервативним ідеалом “народного самодержавства” й імперською ідентичністю. Але остання з часів Петра I була пов’язана з вестернізацією і секуляризацією, що суперечило інтересам консервативних кіл. Вихід було знайдено через етнізацію православ’я, самодержавства і народності в дусі панславізму, які надавали звичним ідеям нову емоційну силу [4].

На початку Великої війни ця ідея отримала визнання. Тоді під спільні ідеологічні знамена зійшлися представники різних суспільно-політичних орієнтацій – від правих націоналістів до лівих лібералів. Завдяки поточним політичним подіям, очікуванням швидкого і остаточного вирішення Росією слов’янського питання, розкол між реальним й ідеальним в осмисленні долі слов’янства може вважатися подоланим: сучасникам іноді здавалося, що через емпіричні фронтіві зведення зі сторінок газет проговорювала себе сама трансценденція слов’янської ідеї [7, с. 30].

Цей висновок, з певною обережністю, можна проектувати на слов'янський світ. Розділений історично, він рефлексував щодо себе як суб'єкта історії через стереотипні уявлення, історичні праці, публіцистику і філософію. І хоча у подальшому ця одиниця не вистояла і розклася на вузкі ідеологічні проекти, це не заперечує факту, що на початку Великої війни панславізм був не просто ідеологічною формою, але способом існування великих колективів. Слов'янська візія тогочасних реалій визначала їх оцінку та форму реагування. “Слов'янофільствує час, а не люди, слов'янофільствують події, а не письменники, слов'янофільствує саме життя, яке раптово заговорило, а не “сіра теорія” яких-небудь абстрактних побудов і роздумів”, – писав у 1914 р. В. Ерн, метафорично підкреслюючи головний акцент історичного моменту [8, с. 30].

Слов'янський чинник відіграв фатальну роль у початку світової війни. Відчуттям “невідворотного нещастя”, писала З. Гіппіус, повіяло з “вистрілу Принципа” [9]. Водночас, протиріччя між германським і слов'янським світом жодною мірою не пояснюють природу й масштаб війни. Бо європейська цивілізація в цілому перебувала в трагічному надломі, “виродженні” (Ф. Нітті), “сутінках” (О. Шпенглер). Її, за висловом Н. Дейвіса, “спіткало затьмарення внаслідок її власного божевілля” [10, с. 927]. На думку О. Сича, перехід на індустріальну стадію розвитку, який дозволив західній цивілізації очолити суспільний прогрес і забезпечив світове панування, породжував чисельні протиріччя: майнову і соціально-класову диференціацію, соціально-політичну нерівність, соціальні конфлікти, переродження націоналізму на реакційний феномен, технократизм тощо. Усі ці процеси і явища почали руйнувати фундаментальні гуманістичні цінності й духовну основу західного суспільства, загрожуючи йому руйнуванням чи переродженням [11, с. 75].

За сприятливих зовнішніх умов формування модерної культури, може здатися дивним звернення до давніх формул протистояння. Чому суспільство, яке вже навчилося розщеплювати атом, так настійливо намагалося реанімувати голос предків? У цьому головна загадка націоналізму, який мімікруючи під давні зразки витворював нові суспільства, звертаючись до традиції утверджував модерн. А з іншого боку, прагнучи до цивілізованості націоналізм відроджував варварство.

Германо-слов'янське суперництво було лише частиною нагнітання страху і ксенофобії в Європі. Перш аніж заговорили гармати, було зламано чимало списів у ідеологічних баталіях філософів, публіцистів, науковців і політиків. Створені ними потужні ідеології сформуливали дискурс війни: на Сході через цивілізаційне протистояння слов'янського і німецького світів, на Заході – франко-германського та англо-германського. Далі пропаганда завербувала широкі народні маси, які в патріотичному піднесенні “бажали битися за республіку, короля чи імператора” [12, с. 63].

Світова війна розпочалася тому, що всі погодилися воювати. Вона зачепила комплекс проблем, які не можна зрозуміти в площині двостороннього суперництва. У англо-німецькому чи франко-німецькому протистояннях тротилу було набагато більше, аніж у німецько-російському (германо-слов'янському). Глобальний світ породжував глобальне суперництво за необмежені цілі: “для двох найголовніших суперниць, Німеччини й Великої Британії, – писав Е. Гобсбаум, – межею мало бути небо, оскільки Німеччина хотіла собі такого світового політичного й морського становища, яке вже посідала Британія, що автоматично звело б уже й так підтопану Британію до нижчого статусу” [2, с. 37]. Цей конфлікт став вершиною “імперіалізму європейських країн”. Тому роль германо-слов'янського протистояння варто розглядати в якості детонатора для запуску механізму війни.

Зручність такого детонатора визначалася найперше геополітично. Класик геополітики Х. Макіндер стверджував: “Хто контролює Східну Європу, той керує Хартлендом; Хто контролює Хартленд, той керує Світовим островом (тобто Євразією і Африкою); Хто контролює Світовий острів, той володіє світом” [13].

З кінця XIX ст. розгорілося міжнародне суперництво за контроль над Балканами, яке, на думку Дж. Гренвілла, визначалося “слабкістю Туреччини, балканським націоналізмом і австро-російським суперництвом” [12, с. 69]. Греко-турецька війна (1897), критське та ілінденське повстання (1896–1897), Боснійська криза (1908), дві Балканські війни (1912–1913) забезпечили Балканам мавлътшиний статус “порохового погребу Європи”.

Інша територія з переважаючим слов'янським елементом – Центрально-Східна Європа мало чим поступалася Балканам. На думку С. Віднянського, вона “стала не тільки головним театром воєнних дій, а по суті й головною причиною і предметом світової війни, адже практично всі її учасники мали свої інтереси, цілі та плани в цьому регіоні” [6, с. 70].

З огляду на могутність Німеччини, Великої Британії та Франції, найбільші й вирішальні битви відбулися на Західному фронті. Проте, італійський історик А. Граціозі звертає увагу, що в політичному, соціальному та національному відношеннях, війна на Сході мала радикальніший характер. Швидко з'ясувалося, що від її результату залежить доля імперій та підлеглих їм національностей, які перебували у конфлікті з ними і між собою. Війна набрала форм загального руху за повалення влади імперських національностей, і цей рух не лише супроводжувався претензіями і явищами великої жорстокості, але й породжував серед “панівних народів” реакцію ще більшого насильства і особливо огидні ідеологічні прояви [14, с. 180].

Слов'янські народи, заселяючи вузловий регіон, виявилися заручниками на власній території. Як завжди, запізнюючись в історію, на початку XX ст. вони програвали західним сусідам. Пізній початок промислового перевороту залишав слов'янські народи в аграрній стадії розвитку, бо навздогінна модернізація на початок XX ст. не забезпечила переходу до індустріальної. З іншого боку, політичне об'єднання Німеччини поставило слов'янство перед усвідомленням своєї розрідненості. Воно стало сигналом пробудження слов'янським народам, які осмислили себе творцями історії, суб'єктами, що мають особливу місію в світі. “Ліберальний” націоналізм XIX ст. мислив категоріями об'єднання. У його руслі розроблялася політична теорія про утворення великих конфедерацій народів на основі етнічного рідства – романської, германської і слов'янської груп. Принцип політичної федерації, повинен був представити окремим народам достатню долю місцевого самоврядування [15, с. 84]. Звідси популярність проєктів зі створення “слов'янської федерації” серед “будителів” і громадських діячів.

Слов'янство повернулося на історичну арену тоді, коли принцип легітимізму втрачав цінність, а право націй на самовизначення здобувало прихильність. Німецький філософ Е. Юнгер вбачав глибокий символізм у сараєвському вбивстві, оскільки в особі вбивці та його жертви зіткнулися два начала: національне і династичне, право на самовизначення народів і принцип легітимізму [21]. Саме тому проблема слов'янства впродовж другої половини XIX ст. змістилася з релігійно-філософської до політичної. Слов'янофілство перетворилося в панславізм.

Намагання слов'янських держав-націй під керівництвом Росії встановити паритет із германським світом посилювало конфліктність регіону. На невеликій площі зі змішаним населенням, зростаючі націоналізми створювали атмосферу конкуренції, недовіри й непрогнозованості. У сучасній історіографії

підкреслюється роль “малих країн” у створенні конфліктних ситуацій, які посилювали напругу в континентальному і глобальному масштабах [1, с. 47]. У цьому контексті ленінська теза про імперіалістичну війну “для всіх її учасників за виключенням Бельгії і Сербії” позбавлена однозначності, адже Сербія, претендуючи на слов’янські землі Габсбургів, не могла їх отримати без великої війни за участі Росії.

На думку В. Виноградова, специфіка ролі балканських країн у розв’язанні першої світової війни полягала в прагненні кожної “скористатися конфліктом для територіального розширення”. При цьому територіальні апетити визначалися великосербською, великогрецькою, великорумунською, великоболгарською програмами, які входили в суперечність між собою. Суперництво цих країн всіляко підтримувалося “великими державами”, які намагаючись залучитися підтримкою балканських держав, ще більше розпалювали напруженість у регіоні [1, с. 33]. Саме з ініціативи “малих країн”, невід’ємним у переліку нових правил імперіалістичної боротьби стало гасло “захисту прав пригноблених націй”. Держави Антанти одразу після оформлення альянсу заговорили про пригноблення слов’янських народів у Австро-Угорщині, поляків – у Німеччині, вірмен у Туреччині. У 1911 р. було створено “Союз національностей” із ліберальних діячів франкофільської орієнтації. У Німеччині в 1916 р. було створено Лігу неросійських народів Росії [1, с. 22].

Вступ балканських держав у першу світову війну відбувався, головним чином, у відповідності з планами і розрахунками їх правлячих кіл [1, с. 34], які вбачали в ній можливість “розпочати третю балканську війну задля задоволення своїх територіальних амбіцій” [12, с. 104]. Так, Т. Ісламов вважає, що зруйнування Австро-Угорщини відповідало інтересам створення “великої Сербії”, а не геополітичним інтересам Росії [1, с. 34].

Такі висновки потребують корекції. Бо в умовах не сформованості нових балканських держав, відсутності тривалої державницької традиції, частих змін кордонів і чисельності, значну роль відігравав недержавний, революційний елемент. Б. Славич вказує, що наприкінці XIX ст. традиція таємних змов на Балканах сягнула найбільшого розмаху. Організації типу “Народна оборона” чи “Чорна рука” продовжували змовницьку традицію грецької “Філікі Етерія”, болгарських чет, македонської ВМОРО. Найрадикальніші угруповання наголошували на власній причетності до терору, вважаючи політичне вбивство найвищим проявом героїзму й прагнення свободи [16, с. 144]. Ступінь контролю з боку держави над цими антисистемними організаціями був номінальним. Останні часто вступали в конфлікт із державним курсом.

Розглядаючи агресивні плани Сербії, необхідно враховувати розкол між сербською цивільною (Пашич) та військовою (Апіс-Дімітрієвич) елітою. На думку І. Буркута, сербський уряд “не прагнув до негайного початку воєнних дій з Австро-Угорщиною, передбачаючи складність такого конфлікту для країни, котра щойно пережила дві Балканські війни і вичерпала чимало своїх ресурсів” [17, с. 20]. Інша річ, націоналістично налаштовані військові й екзальтована молодь. Саме “Чорна рука” стріляла револьвером Г. Принципа. Існування відверто авантюрних сил, які провокаціями розчищали дорогу до реалізації своїх цілей, робило Балкани зручним приводом для вирішення світових суперечностей.

Ключова роль у перетворенні внутрірегіональних проблем у міжнародну належала панславізму, який синтезував окремі національні вимоги під кутом слов’янської солідарності. Він був спільним знаменником, який дозволяв малозрозуміле балканське суперництво прив’язати до “національних інтересів” великих держав. Існує гіпотеза, що Балкани свідомо обралися “великими країнами” об’єктом посилення напруги, задля включення Росії в світовий конфлікт. Будь-який світовий регіон, за винятком Балкан чи Близького Сходу, не

викликав би жорсткої позиції Петербурга. Отож, потенційна світова війна була б вкотре відкладена.

Сила панславізму полягала в його потенційній привабливості для пануючих класів. Останні, перебуваючи в епіцентрі наростаючої класової боротьби в своїх країнах, підтримували захоплення слов'янською ідеєю, яка дозволяла перенести соціальний вибух назовні. Дослідники простежують зв'язок між панславізмом і культом імперіалізму. Так, П. Струве писав: “Війна 1914 р. має довести до кінця зовнішнє розширення Російської імперії, здійснивши її імперські завдання і її слов'янський поклик” [18, с. 42]. Не випадково, головна ціль Росії полягала в оволодінні Константинополем. “Константинопіль – це перемога. Перемога – це Константинопіль!”, – так резюмував П. Мілюков, у якості міністра закордонних справ Росії.

Утім, зведення панславізму до маніпулятивної технології управління громадської думки не коректне. Пан-рухи були породженням європейської цивілізації, яка, відмовляючись від релігійних основ, шукала опертя в собі. Романтики щиро вірили у витворений образ слов'янина, сповненого чеснот і непоказного благочестя. Але, найважливіше те, що народні маси упізнали в цьому образі себе. І через нього витопували дорогу на гору, в історію. Іншими словами, панславізм не стільки маніпулятивна технологія, скільки результат пошуку ідентичності, щілина, через яку в історію проникали маси.

Остання категорія надзвичайно важлива при аналізі причин війни. Якщо відмовитися від політичного осмислення історичного процесу й звернутися до фундаментальних передумов, то ХІХ ст. стало періодом демографічно вибуху в світі. Лише в Європі упродовж 1800–1914 рр. населення зросло від 180-и до 460-и мільйонів [19, с. 41]. Це населення прагнуло реалізації в світі, й шляхи до цього шукалися в нових ідеологіях.

1914 рік відповів на питання про сутність мас. Під час “чотирирічки ненависті” (Г. Померанц) розпався романтизований філософами й митцями образ слов'янина. Її події показали справжню сутність прониклих у історію мас. Збудоражене горьківське “дно”, ортега-і-гассетівський “бунт мас” – це те, що впевнено не бажали помічати правителі, штовхаючи своїх підданих у “криваву тарантелу народів” (Ллойд-Джордж), одягаючи їх прояви лояльності в благопристойний патріотизм.

Впливова традиція у історіографії пов'язує прийняття рішень особистим фактором “великих людей”. Втім, коли мова заходить про ХХ ст., варто звертати увагу на залежність вибору від настроїв мас. Якщо в роки війни це не так очевидно, то вже міжвоєнний період дає чимало прикладів харизматичних вождів, які через популізм, загравання зі страхами народних мас, підпорядковували їх своїй волі.

Іншими словами, настрої народних мас, часто не достатньо артикульовані й осмислені, стали впливовим політичним чинником. Тому важко погодитися з Дж. Гренвіллом про виключну провину урядів у Берліні, Відні, Парижі й Петербурзі [12, с. 83]. Особистим чинником важко пояснити атмосферу загальної патріотичної екзальтації, у якій “дискурс церковних кіл дивним чином зближувався з дискурсом генеральних штабів” [20, с. 39]. Участь у війні – горнило народження багатьох модерних націй. Втягуючись у неї, розділяючи її трагедію і труднощі, долалася притаманна аграрній епосі відчуженість широких мас від проблем влади. Якщо в середньовіччя і новий час вели війни професійні армії, то Велика французька революція мобілізувала весь народ як націю, як повноцінний об'єкт, що володіє мовою, тобто здатністю висловлювати думку та виявляти наміри. З того моменту, коли народ (нація) починає битися по своїй волі, він вже не “об'єкт”, він – не безмовний [20, с. 37].

Досвід ВФР упродовж XIX ст. поширився Європою, а тому, мобілізуючи до своїх армій широкі верстви населення, уряди тим самим давали їм путівку в життя. Е. Юнгер відзначав, що з 1914 р. конфлікт перестав бути війною коронованих осіб. Почали воювати не королі, а нації, не армії, а народи. Її руйнівний характер і тривалість вимагали високої, “тотальної мобілізації” суспільства. Саме тому уряди потребували консолідуючої ідеології, здатної подолати антагонізм між імущими і знедоленими класами, здатної включити у режим війни кожного, у різних якостях – воїна, робітника, волонтера тощо. Поряд із арміями, що б’ються на полях, виникають нового роду армії транспорту, спорядження, оборонної індустрії, – армія роботи взагалі [21]. Націоналізм повністю відповідав завданням війни, бо актуалізовані ним етнічні (національні) стереотипи є “найбільш емоційно наповнені і надзвичайно стійкі” [22, с. 15].

Велика війна виводила на арену історії Швейка, за словами автора, “невідомого скромного героя, не увінчаного славою Наполеона”. І якщо образ Швейка в літературознавстві осмислюється Санчо Панса “сталого доброї Європи” [23, с. 32], то не варто обнадіюватися щодо решти “невдомих героїв”, які прагнули величі. Побічним продуктом стало увічнення пам’яті монументами “невідомим солдатам”, кладовищами, пам’ятними знаками тощо.

На відміну від націоналізмів слов’янських народів, які за схемою М. Гроха лише виходили на політичну фазу, але залишалися маргінальними явищами суспільного життя, слов’янська ідея мала очевидну перевагу. На відміну від не зрозумілих інтелігентських проектів “націй”, концепт “слов’янина” легко сприймався широкими верствами суспільства. Панславизм, як ідеологічний конструкт, оживив образи слов’янства, в повсякденному житті, звичаях, обрядах. Війна стала лише каталізатором зростання слов’янофільських і панславистських настроїв [18, с. 41].

Велика війна породила великі ілюзії не лише через перекреснення кордонів, але й месіанські пророцтва. Саме цей утопічний, не утилітарний, а сакральний елемент було поставлено в основу ідеології. Російські філософи, жорстко критикуючи Захід за його духовну кризу, визначили “місію слов’янства” та “вселенское дело”.

Світова історія знає чимало війн між сусідами. Однак, наївно все зводити до природної ворожості між народами. Бо та ж історія знає чимало прикладів мирного співжиття сусідів. Новітній конфлікт між слов’янським і германським світом багато в чому визначався сформованими в Європі воєнно-політичними блоками – Троїстим Союзом і Антантою. Те, що від союзу трьох імператорів залишилася австро-німецька коаліція, визначило лінію розмежування у германо-слов’янському дискурсі. На думку В. Булдакова, реанімація ідеї імперства стала знаменом часу: шлях до глобалізму став розумітися як рух через гегемонію, а останній передбачав блокову систему з активним використанням етнонаціонального чинника [1, с. 22].

Те, що в арсеналі царської дипломатії були інші стратегії, свідчить “записка Дурново”, у якій відстоювався пронимецький курс. “Життєві інтереси Росії і Німеччини ніде не зіштовхуються і дають усі підстави для мирного співжиття цих держав”, – стверджував Дурново, обґрунтовуючи це цивілізаційно: “Росія і Німеччина є представниками консервативного начала в цивілізаційному світі, що протилежне началу демократичному, втілюваного Англією” [24]. Сучасні дослідники не відкидають позитивів союзу Росії і Німеччини. Так, А. Гнесь, звернувшись до концепції Х. Макіндера, вбачав у союзі Німеччини, Австро-Угорщини і Росії контроль над Хартлендом, а відтак світове панування: “до середини XX ст. повинен був сформуватися єдиний культурно-економічний простір від Північного моря і Адріатики на заході до Тихого океану на сході. Логіка підказує, що на цьому просторі Німеччина була б центром промислового

розвитку, Австрія – центром культурного єднання слов'янського і германського начал, а Росія – основним виробником сільськогосподарської продукції” [25, с. 45]. На користь цього дослідник приводить схожість історичних доль Німеччини і Росії, наявність сильних традиціоналістських середовищ. Однак, на їх фоні дослідник не пояснює економічні розбіжності, й головне, не звертає уваги на неможливість подібного альянсу через конкуренцію між ними. Розпис ролей, гадаю, не влаштовував би нікого в Росії, яка прагнула величі не менше за Німеччину. Та найслабшою ланкою була Австро-Угорщина, конфлікт якої з Росією за суперництво в слов'янському середовищі був вирішальним аргументом щодо неможливості такого альянсу.

Однак, в умовах 1914 р. всі аргументи були відкинуті на користь слов'янства. Традицію вікового суперництва з германцями було актуалізовано для вирішення поточних імперіалістичних завдань. Міфи типу “слов'яно-православного братства” отримали інструментальне значення. Так, для Сербії це був спосіб переконати Петербург у вірності, й, водночас, втягнути Росію в війну з Австро-Угорщиною. Зі свого боку, Росія отримувала можливість виправдання геополітичних інтересів на Балканах. Іншими словами, прагматичні інтереси усіх сторін конфлікту загорталися у прийнятну ідеологічну форму. Виховані в душі Карла Великого німці вийшли проти слов'ян із Олександром Невським на знаменах.

Теза про війну між німецьким і слов'янським світом, у руках пропаганди воюючих сторін, виявилася ефективним засобом мобілізації. За півроку війни в Росії було випущено до 600 різних друкованих видань, загальним тиражем на 11млн екземплярів [1, с. 23]. Для сучасників Великої війни на схід від Рейну, вона була конфліктом двох світів. Охоплений патріотичним піднесенням, російський філософ В. Розанов писав: “Наступ германських племен на слов'янські – завершився: Німецька імперія оголосила війну Російській імперії. Велет пішов на велета. За нашою спиною – все слов'янство, яке ми захищаємо груддю. Прусія веде за собою всіх німців – і веде їх до розгрому не однієї Росії, але всього слов'янства. Це – не проста війна; не політична війна. Це боротьба двох світів між собою” [26, с.]. “Війна світу слов'янського і світу германського, – підтримував Н. Бердяєв, – не є тільки зіткнення збройних сил на полях битви; вона глибша, це – духовна війна, боротьба за панування різного духа в світі, зіткнення і переплетення східного і західного християнського світу” [27, с. 8, 20]. Сербський митрополит Ніколай (Велімирович) у 1915 р. писав: “Наступає пора, коли слов'яни вже не будуть терпіти, мовчати і рабствувати. Гряде слов'янська епоха, в яку слов'яни вже не будуть терпіти і не дозволять терпіти іншим, в яку слов'яни не будуть рабами і не стануть пригноблювати нікого іншого” [28, с. 139].

Філософська основа проектувалася на практичну політику. Не випадково, панславізм став основною розмовною мовою урядів слов'янських країн та представників бездержавних народів. Достатньо згадати, що рішення про підтримку Сербії Ніколай II прийняв, виходячи із загальнослов'янських міркувань: “... слідує історичним своїм завітам, Росія, єдина по вірі і крові зі слов'янськими народами, ніколи не споглядала їх долю безучасно. З повною однастайністю і особливою силою пробудилися братські почуття російського народу до слов'ян в останні дні, коли Австро-Угорщина пред'явила Сербії завідомо не прийнятні для державної країни умови” [29, с. 10].

Ідея слов'янської єдності домінувала в перших національних проектах бездержавних народів. Опозиційно налаштовані щодо Австрії політики будували проекти майбутнього приєднання Богемського королівства до Росії або Сербії. У душі панславізму К. Крамарж підготував план Слов'янської імперії на чеських та словацьких землях під скіпетром Романових і протекторатом Російської імперії

[30, с. 151]. А. Т. Масарик у 1915 р. підготував міністру закордонних справ Англії Е. Грею меморандум “Незалежна Богемія” [31, с. 256], у якому передбачалося створення “Чеського королівства в повній згоді з Росією”.

1915 р. суттєво ослабив позиції панславистів через поразки Росії на дипломатичному і воєнному фронтах. У квітні 1915 р. Росія спільно з партнерами по Антанті підписала Лондонський договір з Італією, за яким територія східного узбережжя Адриатичного моря мала бути передана Італії в якості “плати” за участь у війні на боці Антанти. Цей крок був негативно сприйнятий у середовищі Югослов’янського комітету. Ф. Супило під час візиту в Петербург побачив нерозуміння проблем південних слов’ян політичним класом Російської імперії. Російський дослідник С. Романенко вважає, що підсумком Лондонського договору стала втрата Росією хорватів і словенців [32, с. 27]. Інший зовнішньополітичний неуспіх – “болгарське літо” 1915 р. Росія не змогла добитися бодай нейтралітету Болгарії, що остаточно розвело слов’янські народи по різних військово-політичних блоках.

Довершила кризу панславистських ілюзій військова поразка Росії. Активізувалися національні рухи, можливостей яких не вистачало для створення повноцінної національної держави. Національні еліти звернулися до об’єднавчих проєктів – югославізму та чехословакізму, вирощених на панславистській основі. Криза панславизму полягала в хиткості ідеологічних конструкцій. Він виражав спільну віру в “родових богів”, мовну близькість, солідарність у визначенні історичних ворогів, але був безкінечно далекий при визначенні політичних цілей. Слов’янське царство з центром у Константинополі відображало прагнення Росії, і не знаходило підтримки в Сербії й Болгарії. Їх історіософська думка мислила категоріями середньовічних держав Стефана Душана і Симеона, що й закладалося в ідеологічних доктринах. Про масштаби інтересів недержавних народів годі говорити. Одним словом, ніхто не поспішав “злитися в одному слов’янському морі”. Крім того, панславизм почав утрачати прихильників у міру затягування війни. Обіцяючи швидку перемогу, він не знайшов аргументів для об’єднавчих цілей у тривалій війні. Тому не варто дивуватися, що глибинною альтернативою панславизму на теренах Росії став ленінський мир “без анексії і контрибуцій”, а за межами Росії – націоналізм.

Ослаблення панславизму змусило звернутися національних лідерів до вужчих інтеграційних проєктів (югославізм, чехословакізм, меншою мірою ідея Ягелонської Польщі Пілсудського), в яких слов’янське рідство мало стати аргументом для реалізації великодержавницьких проєктів. Адже перша світова війна не знає жодного випадку, коли соціальні сили, що очолювали національний рух, обмежували свою національну програму об’єднанням за виключно етнічною ознакою. У всіх без винятку випадках, воно мислилося у великодержавному варіанті [33, с. 4].

Панславизм сприяв пробудженню слов’янства з усіма його класами і соціальними прошарками. Однак, Велика війна не призвела до створення слов’янського царства. Вона розвінчала панславизм, який змінили нові ідеології. Разом із ними і завдяки їм, слов’янський світ увійшов у ХХ ст. – століття ідеологій. Розірвавши зв’язок із слов’янським минулим постала соціалістична Росія. На захід від неї – простір націоналізму, активне державотворення у відродженій Польщі, новостворених Чехословацькій республіці й Королівстві сербів, хорватів і словенців, та “друга національна катастрофа” у Болгарії.

“Слов’янський світ” знову повернувся в площину теорії, натомість народи пішли національним шляхом, зберігаючи слов’янські аргументи в якості допоміжних засобів. Велика війна 1914–1918 рр. приречена залишатися “забутою”. Такий парадокс, або іронія історії. Відношення до неї залишатимуться як до “початку”, або “прологу” ХХ ст. Однак, підняті нею

проблеми неодноразово повертатимуться упродовж століття в різних варіаціях. Навіть сучасна війна на сході України з дискурсом “русского мира” є відголоском забутого панславизму. Все та ж упізнавана мелодія братства стає зачином для актуалізації глобальних протиріч геополітичних гравців на “великій шахівниці” Макіндера сучасності З. Бжезінського. Іронія історії проявляється в тому, що в гулі інформаційних війн за “мир і безпеку” забувається, що на початку ХХ ст. слов’яни разом із іншими народами вже розпочинали “війну за припинення всіх війн”.

Список використаних джерел

1. *Происхождение первой мировой войны* (материалы “круглого стола”, 28–29 сентября 1993 г.) // Первая мировая война. Пролог XX века / Отв. ред. В. Л. Мальков. – М.: Наука, 1998. – С. 12–77. 2. *Гобсбаум Е.* Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку, 1914–1991 / Ерік Гобсбаум. – К.: Альтернативи, 2001. – 544 с. 3. *Февр Л.* Бої за історію / Люсьєн Февр. – М.: Наука, 1991. – 630 с. 4. *Горин Д.* Логика забвения, или Почему Первая мировая война не вписывается в официальную картину российской истории / Дмитрий Горин // Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2014/96/7g.html> 5. *Серापionoва Е.* Введение // Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX века / Елена Серапионова. – СПб.: Алетейя, 2011. – С. 5–8. 6. *Велика війна 1914–1918 рр.* у Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. – К.: Клію, 2014. – 784 с. 7. *Полонский В.* Историсофия славянства в русской публицистике периода Великой войны: идеологические предпосылки и опыты символистской дешифровки событий / Вадим Полонский // Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы. М.: ИМЛИ РАН, 2013. – С. 25–38. 8. *Эрн В.* Время славянофильствует / Владимир Эрн. – Режим доступу: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/ernf001.htm> 9. *Гиппиус З.* Дневники / Зиннаида Гиппиус. – Режим доступу: http://az.lib.ru/g/gippius_z_n/text_0070.shtml. 10. *Дейвис Н.* Європа. Історія / Норман Дейвіс. – К.: Основи, 2000. – 1464 с. 11. *Сыч А.* Первая мировая война в цивилизационном измерении / Александр Сыч // Перша світова війна та проблеми державотворення у Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни): матеріали міжн. наук. конф. (Чернівці, 29–30 жовтня 2008 р.) – Чернівці: ЧНУ, 2009. – С. 74–81. 12. *Гренвилл Дж.* Історія ХХ века. Люди. События. Факты / Джон Гренвилл. – М.: Аквариум, 1999. – 896 с. 13. *Вадим Цымбурский.* Хэлфорд Макіндер: трилогия хартленда призвание геополитика. – Режим доступу: <http://www.intelros.ru/index.php?newsid=358> 14. *Граціози А.* Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / Андреа Граціози. – К.: Основи, 2005. – 350 с. 15. *Лунева Ю.* Чей Константинополь? Споры о судьбе Османской империи в российских изданиях в эпоху Первой мировой войны / Юлия Лунева // Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы. М.: ИМЛИ РАН, 2013. – С. 82–95. 16. *Славич Б.* Історія Балкан ХХ століття / Барбара Єлавич. – К.: Свенас, 2004. – 600 с. 17. *Буркут І.* Сербія: сараєвський замах і політична ціна історичних міфів // Історична панорама: зб. наук. ст. / Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, Каф. історії нового та новіт. часу. – Чернівці: Рута, 2004 – Вип. 2: Проблеми історії Першої світової війни / [Редкол.: О. Сич (наук. ред.) та ін.]. – 2004. – Історична панорама. – С. 20–49. 18. *Тихонов В.* Европеизм и панславизм – два направления в русской научно-исторической публицистике периода Первой мировой войны / Виталий Тихонов // Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы. – М.: ИМЛИ РАН, 2013. – С. 39–47. 19. *Ортега-і-Гассет Х.* Вибрані твори / Хосе Ортега-і-Гассет. – К.: Основи, 1994. – 420 с. 20. *Прокоп Я.* “Умереть за родину”: духовенство и военная пропаганда / Ян Прокоп // Первая мировая война в литературах и культуре западных и южных славян. – М.: Инслав, 2004. – С. 37–51. 21. *Юнгер Э.* Тотальная мобилизация / Эрнст Юнгер. – Режим доступу: <http://seidr.woods.ru/juenger.htm> 22. *Зашкільняк Л.* Історичні міфи і стереотипи як складова суспільної свідомості та соціальної практики / Леонід Зашкільняк // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2009. – С. 7–35. 23. *Липатов А.* Цивилизационный излом / А. В. Липатов // Первая мировая война в литературах и культуре западных и южных славян. – М.: Инслав, 2004. – С. 23–36. 24. *Записка Петра Николаевича Дурново императору Николаю II.* – Режим доступу: http://www.mysteriouscountry.ru/wiki/index.php/Дурново_Петр_Николаевич/Записка_Дурново_императору_Николаю_II. 25. *Гнесь А.* Первая мировая война как культурная катастрофа / А. Гнесь // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 1. – С. 42–51. 26. *Розанов В.* Война 1914 года и русское возрождение / Василий Розанов. – Режим доступу:

http://dugward.ru/library/rozanov/rozanov_voyna_1914.html#003. 27. Бердяев Николай. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. – М.: Мысль, 1990. – С. 8, 20. 28. Творения святителя Николая Сербского (Велимировича). Духовное возрождение Европы / Николай Велимирович. – М.: Паломник, 2006. – 448 с. 29. Из Высочайшего манифеста императора Николая II // Хрестоматия по отечественной истории (1914–1945) / Под ред. А. Киселева, Э. Шагина. – М.: ВЛАДОС, 1996. – С. 10. 30. Юрійчук Ю. Радикалізація чеського та словацького національних рухів та утворення Чехословаччини як наслідок Першої світової війни / Юрій Юрійчук // Перша світова війна та проблеми державотворення у Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни): матеріали міжн. наук. конф. (Чернівці, 29–30 жовтня 2008 р.). – Чернівці: ЧНУ, 2009. – С. 147–154. 31. Из меморандума “Независимая Богемия” // Хрестоматия по истории южных и западных славян в 3 т. – Т. 2.: новая история / Отв. ред. В. Карасев. – Минск: Университетское, 1989. – С. 256. 32. Романенко С. Первая мировая война и Россия глазами южных славян / Сергей Романенко // Перша світова війна та проблеми державотворення у Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни): матеріали міжн. наук. конф. (Чернівці, 29–30 жовтня 2008 р.). – Чернівці: ЧНУ, 2009. – С. 23–44. 33. За балканськими фронтами Первой мировой войны / Отв. ред. В. Виноградов. – М.: Издательство “Индрик”, 2002. – 504 с.

Ярослав Секо

СЛАВЯНСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ВЕЛИКОЙ ВОЙНЫ 1914–1918 ГГ.

В статье анализируется место славянства в Первой мировой войне в контексте противостояния панславизма и пангерманизма. Также обращается внимание на причины актуализации идеологии панславизма при мобилизации воюющих народов. Показано влияние общеславянской идеологии на национальные движения.

Ключевые слова: Первая мировая война, панславизм, пангерманизм, Россия, национализм.

Yaroslav Seko

SLAVIC DIMENSION OF THE GREAT WAR 1914–1918

In the article the place of the Slavs in the First World War in the context of opposition Pan-Slavism and Pan-Germanism is analyzed. Attention is drawn to the ideology of Pan-Slavism reasons for updating the mobilization of warring societies. The influence of Common Slavic ideology on national movements is shown.

Key words: The First World War, Pan-Slavism, Pan-Germanism, Russia, nationalism.